



Stalin'in 'devrimciliği' ve Zîlan'a soykırım

Türk devleti, Şeyh Said güçlerini yeniden yapılandırarak geri dönmesi temelinde Amed muhasarasını kaldırma emri verdikten sonra, bir "beyanname" ile havada sönlüp buharlaşan 'namus sözleri'nden birini daha savurdu.

'Söz'ün özü şöyleydi:

"Şeyh ve arkadaşları teslim oldukları takdirde kimsenin kılına donulmayacak, herkes köyüne dönüp özgürce hayatını sürdürebilecektir."

Fakat bu namus ve şeref sözü iki ay bile sürmedi. Şeyh Said'in 'ödül avcıları' tarafından tuzağa çekilip esir alınmasından hemen sonra 'namus sözü' buharlaştı. Türkler, Kürtler üzerinde genel taarruz hazırlıklarına giriştiler. Şeyh'in idamından hemen sonra da insan kırımına ve yakıp yıkmaya başladılar.

Her zamanki gibi merhametsiz ve vicdandan yoksunlardı. Türk ordusu Kürt kanıyla yıkanyordu adeta. Kadın, erkek, çocuk, ihtiyar ayırımı yoktu. Kimin başkaldırıya katılıp katılmadığına da bakılmıyordu. Her Kürt düşman ve 'en iyi düşman ölü olan'dı.

Kürdistan'da 'hewar' günleri idi. Türk ordusu, yakaladığı Kürt'ü kurşunlayarak, 'Kürt İsyancıları' kitabımda örnek gösterdiğim üzere 'kurşundan tasarruf' için, Palu'ya bağlı, bugünkü adıyla Gökdere köyünde yaptıkları gibi insanları evlere, ahırlara doldurup diri diri yakarak ilerliyorlardı.

Ölüme teslim olmak istemeyen Kürtler, zebaniden kaçarcasına dağlara sığınıyor, üstlerine geldiklerinde karşılık vererek direniyorlardı. Fırsatını bulanlar, 'binê xetê' dedikleri Suriye'ye geçiyor, oradan Irak'a, İran, Ürdün ile Lübnan'a dağılıyorlardı.

Yurt dışına çıkan, aralarında Celadet Ali Bedirhan, Kamiran Ali Bedirhan, Ekrem Cemil Paşa, Memduh Selim gibi tanınmış kişiliklerin bulunduğu aydınlar, zaman kaybetmeden birbirleriyle ilişki kurdular. "Ne yapmalı?" sorusuna cevap bulmaya çalıştılar. Uzun tartışmalardan sonra bütün Kürt kesimlerinin temsil edilip kararlar alınacağı



Ahmet KAHRAMAN



bir kongre için anlaşıldı.

45 gün süren kongre

Kongre, 5 Ekim 1927 tarihinde Lübnan'ın Bihamdun şehrinde başladı. Kesintisiz 45 gün

sürdü. Kürdistan'ın kendi kaderini tayini için önemli kararlar alındı. En başta bağımsız Kürdistan fikri kararlaştırıldı. Sonra bağımsız Kürdistan mücadelesini yürütmek üzere "Hoybûn" adında bir cemiyetin kurulmasına karar verildi. Cemiyetin yönetim kadroları tespit edildi.

Bu arada kongre kararıyla Hoybûn'un çatısı altında birleşmesi ve mücadeleyi yürütmek üzere bir milli (ulusal) ordunun kurulması kararlaştırıldı.

Kongre, Türklerin giriştiği soykırıma karşı acilen Kuzey Kürdistan'ın savunması ve kurtuluşu için mücadele verecek bir ordunun kurulmasını kararlaştırdı. Kurulacak ordunun başkomutanlığına da Azadî örgütünün kurucularından ama 1924 yılı kışında tutuklanıp Şeyh Said'in esir alınmasından sonra 14 Nisan 1925 tarihinde idam edilen Bitlis eski Milletvekili Yusuf Ziya Bey'in yakını olan Yüzbaşı İhsan Nuri terfi ettirildi.

İhsan Nuri, Kürt milliyetçisi bir Osmanlı subayı idi. Büyük savaşa da katılmıştı. Kemalistler, Lozan'dan hemen sonra Nasturilere cephe açmış ve onu Hakkari'de görevlendirmişti. Ancak İhsan Nuri, kırma katilimamış ve 1924'de bir grup Kürt

ile birlikte ordudan firar etmiş, Türk devleti, bu olayı Azadî'nin başkaldırı hazırlıklarıyla ilişkilendirmişti.

Şeyh Said'in esaretinden sonra yurt dışına çıkan İhsan Nuri Paşa, kongre kararından hemen sonra ülkeye dönmüş ve zaman geçirmeden, Kürtlerin "Gildax", Ermenilerin de Ararat dediği Ağrı Dağı'nı karargah olarak seçmiş, çalışmaya başlamıştı. Ama o sırada dağ boş değildi. Dağın tepe ve yamaçları, direnişçi gruplarıyla doluydu.

Halis Ağa

Bu kertede bir parantez açmak gerekirse Halis Ağa (Öztürk) dağdakilerden biriydi.

Halis Ağa, Ağrı'nın Tutak ilçesindedi. Hamidiye Alayları komutanlarından Sipkan aşireti lideri Abdülmecit Bey'in oğluydu. İttihatçı çetenin Orta Asya'yı fethedip Turan Türk imparatorluğunu kurma hayaliyle Sarıkamış'a yığıldığı Osmanlı ordusu bitlere, uyuz ve dondurucu soğuklara yenilip kırıldıktan, kalanı da bozguna uğramış ordu olarak dağıldıktan sonra önu açılan Ruslar, Tutak'ta, Abdülmecit Bey ve oğlu Halis ile adamları tarafından karşılandı. Ruslara büyük zaiyat verdiler. Bir topçu bataryasını da ele geçirdiler. Karşılık olarak da madalya ile ödüllendirildiler.

Ama sonra? Sonra bir sabah, Halis Ağa'nın kapısına dayandılar. Onu isyancı diye yakaladılar. Trabzon'a götürülmek üzere yola çıkardılar. Ama o, adamlarının yardımıyla kaçmayı başardı. Dağa çıktı. Kürtlerin yenilgisinden sonra İran'a geçti. Af üzerine ülkeye döndü. 1950'de iktidar olan DP'den milletvekili oldu. 1960 darbesinden sonra tutuklandı. Mahkum edilip Kayseri Cezaevi'ne konuldu.

Şeyh Said'in torunlarından olan Melik Fırat da aynı cezaevindeydi. Melik Fırat, "Halis Öztürk'ün yakınması" başlıklı bir yazısında onu anlatıyor:

"Bizimle beraber Halis Öztürk Bey de vardı. Hapishanede batılı, Türk kökenli milletvekilleri etrafında kümeleşince yüksek sesle derdi ki: Kardeşim! Kurtuluş Savaşı'nda malımız, canımızla savaştık; atların dışkısından buğday ve arpa tanelerini arayacak bulurum. Tüvrat, Zebur, İncil ve Kuran. 1924 Anayasasını hiç uygulamadınız ki ben onu çiğneyeyim. Öyle anlaşılıyor ki, Halis'in yeri mebusluk değil, mahpusluktur. Üstelik soyadımızı Öztürk yapmamıza rağmen bizi hep Özkürt olarak ezdiniz."

"1960 yılında kutsal anayasayı çiğnedin diye askerler darbe yaptı. Bu defa mahpus olduk. Ben dört kutsal kitap bilirim. Tüvrat, Zebur, İncil ve Kuran. 1924 Anayasasını hiç uygulamadınız ki ben onu çiğneyeyim. Öyle anlaşılıyor ki, Halis'in yeri mebusluk değil, mahpusluktur. Üstelik soyadımızı Öztürk yapmamıza rağmen bizi hep Özkürt olarak ezdiniz."



Ağrı Dağı'nda başkaldırı ateşi

Ağrı Dağı'ndakilerden biri de, daha sonra direnişin önemli komutanlardan biri olacak olan Bazıdli (Doğubeyazıt) Biroyê Heskê Têli idi. Biroyê Heskê Têli de, kendi olanaklarıyla Ruslara direnmış, hatta Bazıd'ın kurtarıcısı olarak ödüllendirilmişti.

Ama, Kürtlerin "Bextê Rome tune" diye bir tesbiti var. Bu tespit, Halis bey ile B. Heskê Têli kişiliğinde bir kere daha gerçeğe dönüştü.

Oysa Biroyê Heskê Têli de, bırakın Şeyh Said olayına destek vermeyi, karşı durmuştu ama buna rağmen yaranamamış, zebanilere teslim olmak yerine dağa çıkmıştı.

İhsan Nuri Paşa, dağda hazır bulunduğu bu çekirdek ile savaşçı örgütlemekte zorluk çekmedi. Kısa zamanda küçük ama disiplinli bir ordu kurdu. Ardından da Kürt güçlerinin varlığını duyurdu.

Ağrı Dağı'nda başkaldırı ateşleri yanmaya başlamıştı artık. İşığı gören Kürtler katılmaya koşuyordu. Ancak Türk devleti için ağır yaralı ve korkuyla sindirilmiş bir halk olan Kürtlerin kısa zamanda bir orduyla ayağa kalkması, beklenmedik bir çıkıştı. O nedenle vakit geçirmeden karşı атаğa geçtiler. Ama bütün zayıf zamanlarındaki gibi alttan alıyor, dost olmanın da ötesinde 'kardeş' diye diye Kürtlere yanaşıyorlardı.

Bu dönemde kırım, yıkım ve yangınların sivil koordinatörlerine "Umum Müfettiş" deniyordu. (Bu unvan, 1980'lerden itibaren Olağanüstü Hal Valisi olarak değiştirildi) Bir Arap ama Türk ırksı olan İbrahim Tali Öngören, umumi müfettişti. Karşı atağın ilk örneği olarak, "Ben de sizdenim" demek için Kürt geleneksel kıyafetine bürünüp öğrendiği birkaç kelime Kürtçeyi bağırarak, "kardeşliği pekiştirme" üzere Kürt köylerini, aşiret önderlerini dolaşmaya başladı.

Bu arada, İsmet Paşa (İnönü) başkanlığındaki hükümet de genel af ilan etti. (Du rû (ikiyüzlü) hallere bakın ki, bir yanda af ama öte yanda darağaçları kuruluyordu.)

Ancak kabul etmek gerekiyor ki, rüşvet ve vaad-

lerin bazı sonuçları oldu. Satın alınan köy ve köylüleriyle bazı aşiretler saf değiştirdi. Katillerinin yanında yer aldılar. Ama onlara rağmen Kürt başkaldırı hareketi gelişip genişlemeye devam etti.

Bunun üzerine Türk tarafı, çaresizliğin çaresi olarak doğrudan İhsan Nuri Paşa ile diyaloga geçti. Onu para ile satın almaya kalkıştılar. Bu da çare olmayınca toplantı önerdiler. İhsan Nuri, anılarında Ağrı Dağı'nda yapılan toplantıya, Türk tarafının 12 milletvekili ve valilerle, kendisinin ise 60 atlı ile katıldığını yazıyor. Toplantıda, silah bırakması halinde kendisine külliyetli miktarda altın, ayrıca yurt içinde veya dışarıda istediği makam verileceği, ek olarak dağda ve yurt dışında olan herkesi kapsayan bir genel af ilan edileceği teklif ediliyordu. İhsan Nuri rüşvet teklifine karşı, "Türk askerlerinin Kürdistan'dan çekilmesi ve Kürt devletinin tanınmasında ısrar" ettiklerini yazıyor.

Ancak Türkler rüşveti artırıyor, İhsan Nuri'ye korgeneral rütbesi ve kolordu komutanlığı teklifiyle gidiyorlardı. Ama sonuç, bir kere daha sıfırdı.

Stalin'e ne rüşvetler verildi?

Umudu tüketen Türkler, bundan sonra hazırlıklara başlıyor ve 10 Eylül 1927 tarihinde, tank, top birlikleriyle takviyeli 10 bin asker ve uçak filolarıyla Ağrı Dağı'ndaki Kürt karargahına saldırıyorlardı. Ama başarısız kalıyor ve büyük bir zayıftan sonra geri çekilmek zorunda kalıyorlardı.

Bundan sonra Türk tarafında iki yıl (1928 ve 1929) sessizlik başlıyordu. Bu süreçte dış yardım aranıp silah ve uçak tedarik ediliyor, Josef Stalin'in Rusyası ve İran'dan cephe desteği alınıyordu.

İran'la olan sınır, 1639 yılında varılan Kasrı Şirin anlaşmasından sonra ilk defa değişiyor, Ağrı Dağı'nın doğu etekleriyle verimli ovalar rüşvet olarak İran'a veriliyor, karşılığında askeri destek alınıyordu. İran, aldıklarını hak etmek için bundan sonra sınıra asker yığıyor, adeta etten barikatlar kuruyor, Doğu Kürdistan'dan gelecek yardımın yollarını keşif ediyordu.

Zilan tepeleri boyunca kaç kişi katledildi, kaç aile yok edilerek soy-ları kurutuldu, kimse bilmiyor. Ama bölge boyunca insan sağ bırakmadıkları biliniyor. Bir de Gelf'nin yamaçları ve dibinde insan ölü-lerinin üst üste yığıldığı ve bu ölü yığınının "Zilan deresi lebaleb insan ölü-leriyle doldu" gazete manşeti ...



Rusya'da ise Sovyetler rejimi ve 'Komünist' şef Josef Stalin egemendi. Türklerin, daha sonra Mahabad'da kurulan Kürdistan Cumhuriyeti'ni de İran'a satacak, Kafkas Kürtlerini darmadağın edecek olan 'devrimci' Stalin'e ne ya da neleri rüşvet verdiği hala açıklığa kavuşmadı. Ancak Stalin'in orduları, Ağrı Dağı'nı kuzeyden kuşatarak Kürtlerin eylemini sınırlamakla kalmıyor, Ermenistan ve Kafkaslardan gelecek Kürt desteğine de set çekiyordu. Mesela Rus ordusunun bir kolu, Aras Nehri'ni geçip Küçük Ağrı'da savaşa da müdahil oluyordu.

100 bin ordu ile taarruz

Türkler, dış takviye ile saldırıya geçtiklerinde Kürtler henüz hazırlıklarla meşguldu.

İhsan Nuri Paşa'nın anlatımıyla Türkler, Kürtleri hazırlıksız yakalamak için 10 Haziran 1930 günü tanklar, toplar ve 80 uçak desteğindeki 100 bin kişilik bir ordu ile genel taarruza geçiyordu.

Garò Sasoni anlatıyor:

"Kürtler hazırlıklarını tamamlayamadan Türkler saldırdılar. Bu sırada Dersim başta olmak üzere pek çok Kürt bölgesi hareketsizdi. Buna rağmen Abağa, Pergiri, Zilan, Malazgirt Kürtleri birlikte harekete geçerek, yolları üstündeki askeri ve idari merkezleri işgal ettiler. Kanlı çarpışmalardan sonra Erciş, Zilan kasabalarını aldılar. Van şehrini işgal ettiler. Çarpışmalar yayıldı. Hakkari'nin bir kısmı isyan bayrağını açıp Colemêrg'i aldılar. Türkler, temel güçlerini Erciş ve Zilan bölgelerinde topladı. Savaş kızıştı. Kürtler 7 uçağı düşürdü. Binlerce kurban verdirttiler. Ama savaşçıların silah ve cephaneleri tükendi. Ağrı Dağı'na çekildiler. Türkler, öçlerini silahsız, sivil Kürtlerden aldı."

Avrupa basını, 15 Temmuz 1930 tarihinde Türklerin 60 bin asker 100 uçakla Ağrı Dağı'na saldırıldığını bildiriyordu. Aynı dönemde İğdir, Beyazıt, İran tarafından saldırdılar. Fakat büyük bir yenilgiye uğradılar.

Ermeni Garò Sasoni yazıyor:

"Taşburun çatışmaları meşhurdur. Kürtler zaman zaman İğdir'a hakim oluyor, Türk birliklerini, Sovyet Ermenistanı'na sığınmaya mecbur ediyordu. Türkler çaresiz kaldı. Çok sayıda uçak kaybettiler. Salih Paşa'nın (sivil katliamcılığı ödümlendirilmesine daha sonra genelkurmay başkanı yapıldı) birlikleri, Bazid yakınlarındaki bataklıklarda hemen hemen yok edildi. Bir kısmı esir alınarak büyük bir yenilgiye uğratıldı. Öte yandan Van, Çatak, Hakkari, Hınıs, Malazgirt bölgelerinde çarpışmalar sürüyordu. Şeyh Barzani, sınırı geçerek çarpışmalara hız verdi."

Üç lider

Savaş, Kars, İğdir, Van, Hakkari, Bitlis, Muş altıgeninde büyük bir alana yayılmış, Ağrı Dağı'ndaki genel karargah kuşatılmış, yardım yolları da tutulmuştu.

Sasoni, "Kürt Ulusal Hareketi ve Ermeni-Kürt İlişkileri" adındaki kitabında, Kürt karargahındaki kadroyu şöyle anlatıyor:

"Ağrı hareketinin üç büyük lideri vardı: İhsan Nuri Paşa, Biroyê Heskê Têli ve Zilan Bey... Bunların her üçü de geniş görüşlere sahipti. Güçlü yeteneklere sahip üç liderin çevresinde, isyancı aşiretler ve devrimci Kürtler toplanmışlardı. Üç liderden başka şu liderleri de sayabiliriz: Ferzende Bey, Adevi Aziz, Taceddin, Kamil Mahor, Yusuf Redkini, Mustafa Kelo takma isimli Dijana Hesse Sorî ve diğerleri..."

Yine Sasoni'nin yazdıklarına göre, karargah kuşatıldığında liderler, aralarında "ellerine sağ geç-

Katiller, yurt hırsız ve soyguncular, kendilerine yaraşanı yaptılar ama Kürtleri tüketemediler. Zafer kazanmaya çıktılar ancak sadece ve sadece Kürtlerin tiksinti ve nefretini çoğalttılar. O nedenle değişen bir şey yok. Dağlarda hala silah sesleri. Ve Türkler, "İçimiz yanıyor" diye ölümlerini toplamakla meşgul.



memeleri için yanlarında bulunan eşlerini vurup sonra, son mermiye kadar çarpışmaya" karar veriyor hatta uygulamaya bile geçiyorlardı. Ancak, İhsan Nuri Paşa, son anda duruma müdahale ediyor, katliamı önüyor, çemberi yarabilenler İran'a ulaşabiliyordu.

Ağrı Dağı'nda direniş, 25 Eylül 1930'a kadar sürdü. Sonra karargah dağıldı.

Dönemin Cumhuriyet gazetesi, manşet niyetine yayımladığı mezar çiziminin altına, "Muhayyel Kürdistan burada gömülüdür" diye yazdı.

Geliyê Zilan

Türk ordusu, intikam hırsıyla kadın, çocuk, bebek, ihtiyar ayırımı yapmadan ve tek bir soru dahi sormadan sivil, savunmasız köylüleri katletmeye başladı.

Geli'nin İngilizcesi, kanyondur. Türkçede ise bir karşılığı yoktur. Onlar, küçük akarsuya da, Kürtlerin mesil dedikleri küçük ya da büyük newallere de dere diyorlar. Onun için, Geliyê Zilan da deredir Türkçede.

Derin, derin olduğu kadar da yamaçları sarp bir yer, arazi yarılması olan ve Bazid'den Erciş'e kadar uzanan Geliyê Zilan'ın bir iki yakası ile tepeleri boyunca yaylalar, köyler sıralanıyor.

Zilan Katliamı, bu tepe ve yaylalarda başladı. Sonra insanlar ulaşılmaz sığınaktır diye sığındıkları Geli'de bağlanıp işlenerek, süngülenerek, topluca kurşuna dizilerek katledildiler.

Dönemin Cumhuriyet gazetesi, Türk ordusunun başarısını överken, geride bıraktıkları zafer manzaranını, "Zilan deresi lebaleb cesetlerle doldu" manşetiyle özetledi.

1980'lerin sonlarında Zilan'da kırımı araştırırken, çalıştığım gazetenin idari servisinde çalışan Ağrılı bir Kürt olan Mehmet Karabat, bir gün "Katliama katılmış, eski bir askeri tanıyorum" dedi. Sonra bizi bir araya getirdi.

Dursun Çakıroğlu'nun anlatımları

Adam Trabzonlu Çakır veya Çakıroğlu diye tanınan ailedendi. İhtiyar biriydi. Adı da Dursun Çakıroğlu'ydü. Kendince dindardı. Mehmet onu camiden alıp getirmişti. Çekingendi, konuşkan değildi. Kerpetenle sökercesine, zorlanarak ağızından söz koparmaya çalıştım. Askerliğini Zilan'da yapmış ve yayla baskınlarına katılmış, katliamlarda kurşun sıkılmış.

İnsan öldürmenin suç ve günah olduğunu hatırlattığımda, boynunu büktü. "Emir kuluydum" dedi. Tetikçi olarak yer aldığı katliama dair anlattıkları şöyleydi:

"Sabah erkenden, daha güneş doğmadan yaylaya sardık. Mevzilendik. Başımızda komutan olarak Arnavut Deli Kemal (2000 yılında Türk ekonomisini yeniden yapılandırarak Kemal Derviş'in dedesi) vardı. Bütün yayla uykudaydı. Deli Kemal, 'ateş serbest' dedi. Tetiğe bastık. Kara kıl çadılar, taştan kübelerden çocuklar, kadınlar, erkekler fırladı. Çıkanı vurduk. Çok insan öldü. Kimse kalmadı. Tavukları da vurduk."

Zilan tepeleri boyunca kaç kişi katledildi, kaç aile yok edilerek soyular kurutuldu, kimse bilmiyor. Ama bölge boyunca sağ insan bırakmadıkları biliniyor. Bir de Geli'nin yamaçları ve dibinde insan ölümlerinin üst üste yığıldığı ve bu ölü yığınının "Zilan deresi lebaleb insan ölüleriyle dolu" gazete manşeti biliniyor.

Bir de askerlerin küçük çocukları süngü ucunda hoplatarak oyun oynadığı biliniyor. Bilinen asıl büyük hakikat, Kürtlerdir.

Katiller, yurt hırsız ve soyguncular, kendilerine yaraşanı yaptılar ama Kürtleri tüketemediler. Yıldırıp bastırarak, teslim alamadılar. Zafer kazanmaya çıktılar ancak sadece ve sadece Kürtlerin tiksinti ve nefretini çoğalttılar.

O nedenle değişen bir şey yok. Dağlarda hala silah sesleri. Ve Türkler, "İçimiz yanıyor" diye ölümlerini toplamakla meşgul...

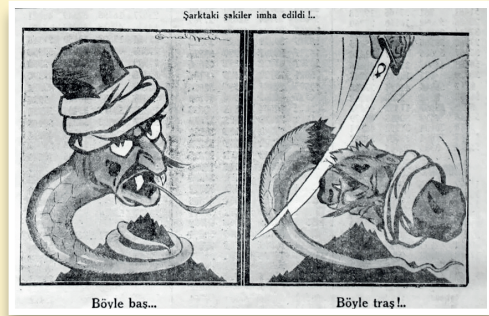
Türk basınının illüstrasyonlarında Ağrı İsyanı ve Kürtler



Son vaziyetin hulâsası işte budur

13/07/1930/CUMHURİYET GAZETESİ

14/07/1930/ AKŞAM GAZETESİ



03/08/1930/CUMHURİYET GAZETESİ



Türk resmi tarihine göre, Ağrı'da Kürtler ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki savaş, 16 Mayıs 1926'da başlar ve 14 Eylül 1930'da son bulur. Nitekim Cumhuriyet gazetesi bir gün sonra, yani 15 Eylül'de 'Ağrı Dağı'nda Tenkil Bitti' manşeti ile çıkar. Ağrı'daki isyanın önderlerinden İhsan Nuri Paşa da anılarında Ağrı'daki Kürtler için "5 yıl boyunca özgülüğün leziz tadını almışlardı" diyerek, 1930'daki savaştan sonra Ağrı'nın Türklerin hükmü altına girdiğinden söz eder. (Hêvî dergisi, Biraninên İhsan Nûri Paşa II, V) Örgütlü ve siyasi bir hedefi olan Ağrı'daki Kürtleri ve onlara destek amaçlı gelenleri tanımlamak için kullanılan 'şakiler', 'haydutlar', 'âsiler', 'çapulcular'* gibi kavramlarla hızını alamayan dönemin Türk basını, 'mikroplar' (Akşam, 19 Temmuz 1930) diyecek kadar ileriye gider. Sorunun vahametini anlatmak için ara sıra başvurduğu bu tür tıbbi kavramların yanı sıra savaşta ölümleri de 'temizlendi', 'ezildi', 'imha edildi' gibi fiillerle duyuruyordu. İnsanların savaşçılara olan nefretini arttırmak için 'Şark hâdisesi'ni, 'Medeniyet', 'İrtica' gibi farklı kontekstler ile bir arada anmayı da unutmuyordu. 'Ecnebilir' ve 'Hoybuncular'ın onlarla ilişkileri de 'Şarktaki hâdisenin her türlü şiddeti ne denli hakkettiğini idrak ettirmede



İBRAHİM BULAK

güçlü bir argümandı.

Kürt isyanı yoktur!

Cumhuriyet gazetesinin başyazarı Yunus Nadi, dönemin basınının Şeyh Sait öncülüğünde 1925'te gelişen Kürt hareketinden edindiği alışkanlıkla Ağrı'daki harekete de bazen 'Kürt İsyanı' demesine içerenmiş olacak ki şunları yazma ihtiyacı duyar: "Cumhuriyet millî vahdet hakikat ve gayesile müteşekkildir. Binaenaleyh Şark hudutlarımızda Kürt isyanı yoktur. Cehalet sevkile şevket yoluna dökülmüş bazı vatandaşların elbette er geç cezalarını görecektir münasebetsiz hareketleri vardır." (Cumhuriyet, 13 Temmuz 1930)

Tamamlayıcı bir ögesidir haberin

İsyanı tanımlamak için hangi kavramların kullanılacağı konusunda hassas davranan dönemin Türk basını, görsellerdeki tercihlerinde de oldukça dikkatlidir. Özellikle Ağrı'daki savaşın son safhasına girildiği dönemde kullanılan görseller oldukça ilginçtir. Çoğunlukla illüstrasyonlar kullanırken bazen Türk askerlerinin fotoğraflarının yanı sıra Ağrı Dağı'nın coğrafik yapısını gösteren haritalar, savaşta Kürt komutanlarını ve Xoybûn yöneticilerinin fotoğrafları da teşhir amaçlı kullanılır. Yine Kürt erkek ve kadınları yaylada, köyde

veya şehirde gösteren fotoğraflar da küçümseyici altyazılarla verilir.

İllüstrasyonlar genellikle birinci sayfada kullanılır ve savaşın safhalarına göre renk ve biçim alır. Haberlerle birlikte verilir, haberin tamamlayıcı bir ögesidir, karikatüre yakın illüstrasyonlar bazen haberin metninden ayrı bir biçimde de verilir. O yıllarda gazetelerde fotoğrafın çok yaygın olmaması sebebiyle haberi okuyucu için daha etkili ve çekici kılmak için illüstrasyonlar kullanılırdı. Aynı zamanda illüstrasyonlar fotoğraftan farklı olarak olanı betimlemek dışında çizimlerle algılara hitap etmede daha kullanışlıydı. Türk basınının Ağrı İsyanı zamanında kullandığı illüstrasyonlar estetik ve sanatsal yönüyle zayıf olsa da savaşın gidişatına göre bir topluluğu insan-dışı figürlerle resmetme hali söz etmeye değer bir konudur.

Savaşın safhalarına göre

İrkçi ideolojilerin revaçta olduğu o yıllar düşünüldüğünde demonize edilmiş tiplerin yer aldığı çizimlerin gazete ve dergilerde olması hiç de şaşırtıcı değil. Nitekim bu tür karikatür ve çizimler Birinci ve İkinci Dünya Savaşı zamanında etkili bir propaganda aracıydı. Gazete ve dergilerin yanı sıra seçim pankartlarından tutulmuş kartpostallara kadar geniş bir kullanım ve etki alanı vardır.



02/07/1930/ CUMHURİYET GAZETESİ



06/07/1930/ CUMHURİYET GAZETESİ



17/07/1930/ AKŞAM GAZETESİ



09/07/1930/ AKŞAM GAZETESİ



08/07/1930/ CUMHURİYET GAZETESİ

Çizimlerde insan-dışlaştırma

Ağrı'daki savaş esnasında gazetelerde çıkan illüstrasyonlarda yoğun bir insan-dışlaştırma göze çarpar. Kürtler bu illüstrasyonlarda kimi kez tümüyle insan-dışı bir varlık kimi kez de yarı insan yarı yılan figürleri ile karşımıza çıkar. Karikatür ve illüstrasyonlar yoluyla insan-dışlaştırmadan en muzdarip halkların başında Yahudiler gelir. Hristiyan teolojisinden tutalım modern ideolojilere kadar Yahudilere karşı yapılan toplu kıyımların zeminini hazırlamada, onları insan-dışı gösteren görseller bolca kullanılmıştır. Ortaçağ'daki çizimlerde domuz, 19. ve 20. yüzyıldaki çizimlerde ise yılan, ahtapot gibi hayvanlar en çok kullanılan antisemit motiflerin başında geliyordu. Antisemitizmin ideolojiler üstü olduğunu anlamak için bu tür çizimlere bakmak açıklayıcıdır. Günümüzde de kapitalizm ve emperyalizm temali benzer figürlerin olduğu karikatür ve pankartların - doğrudan Yahudiler ve İsrail kastedildiğinde bile- antisemitizmi çağırıştırdığı için büyük tepkilerle karşılaşması olasıdır.

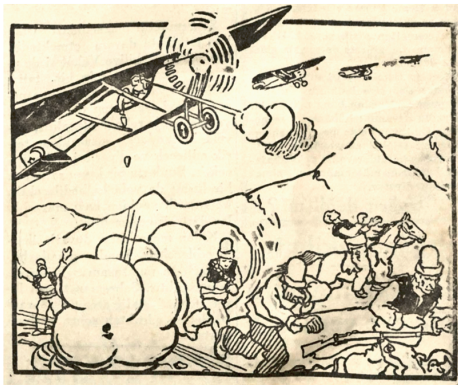
En çok kullanılan figür yılan

Ağrı ile ilgili illüstrasyonlarda başvurulan insan-dışlaştırma, şiddetin failini 'kurtarıcı' olarak resmederken basın 'haydut, şaki, ser-seri, çapulcu' gibi ibarelerle tarif ettiği tam ne olduğu anlaşılmayan grupları da temizlenmesi gereken birer organizma veya cansız birer cisim olarak resmeder. Yılan, en çok kullanılan figürdür. Adem ve Havva mitolojisinde de hile ve baştan çıkarıcılığı simgeleyen yilandan tümüyle kurtulmak için 'baş'ı ezilmesi gerekirdi. Baş ezilmeyen yılanın bir gün tekrar sokabileceği ihtimalini düşünerek ona karşı merhametli olunmaması akıllardan çıkarılmamalıydı. Türk basınının kullandığı illüstrasyonlarda da 'baş' önemlidir. Bazen 'baş' insan, gövde yılanken bazen de tam yılan olmasa da yılan benzeyen tehlikeli bir canlıdır. Illüstrasyonlarda da Ağrı'daki savaşçı Kürtleri tasvir eden yılan ve yılan benzeyen varlıkların basının diline paralel bir biçimde 'baş'ı ezilir veya kesilir.

Öncesinde de mütedeyyin birey ve toplulukların genç cumhuriyet için ne denli sinsi ve korkunç olduğunu göstermek için karikatürize edilmiş yılan görseline başvurulduğu olurdu.

Zavallı, şaşkın ve sarıklı tipler

Kürtler, insan tiplemelerinde ise yerel kıyafetleri ile zavallı görünümlü insanlar olarak resmedilir. Çizilen tiplerde o dönemki koşullarda cumhuriyet ve medeniyet karşıtlığının sembolü haline gelen sarık, şiddetin ne kadar haklı olduğunu anlatmak için iyi bir yardımcıdır, çünkü 'irtica'yı da çağırıştırır. Bu yüzden hemen hemen bütün çizimlerde zavallı ve şaşkın duran Kürtlerin başında sarık vardır. Zaten bazı zamanlarda şiddetin meşruiyetini sorgusuz kılmak için 'Ağrı'daki şekavet'in irtica hedefleri olduğu da basında yazılır. Oysa Türk basınına göre aynı zamanda Ağrı'daki Kürtler, Ermeniler ile ittifak yapacak kadar da 'din dışı'ydı. Çizimlerdeki tipler yoluyla tahkir ve hedef göstermeye en çok maruz kalan halklarından başında yine Yahudiler gelir. 19. ve 20. yüzyıldaki antisemit çizimlerde de Yahudiler büyük burunlu, göbekli, sinsi bakışlı resmedilirdi. Yine Ağrı konulu illüstrasyonlarda da Kürtler genellikle yaşlı, şaşkın, sarıklı, zavallı, başı askerin postalı ile ezilirken ya da süngüsü ile koparılmış bir şekilde resmedilir.



14/07/1930/ CUMHURİYET GAZETESİ



17/07/1930/ CUMHURİYET GAZETESİ



15/07/1930/ CUMHURİYET GAZETESİ



09/07/1930/ CUMHURİYET GAZETESİ



11/07/1930/ CUMHURİYET GAZETESİ

Devlet ve Kürtler

Bu illüstrasyonlarda devlet, alımlı ve genç bir asker, bombalar yağdıran bir uçak ya da demir yumruk olarak görülür. Edimleri, postalı ile baş ezmek, süngüsü ile baş kesmek, bomba yağdırmak, kafes bekçiliği yapmaktan ibarettir.

Harici güçler

Estetik ve sanatsal kaygılar taşımayan çizimler adeta basında kullanılan kelimelerin resimli hâlidir. Örneğin basında kullanılan 'temizlemek' fiiline paralel olarak karikatürlerde elinde süpürge veya kürekle 'temizlik' yapan bir asker görünür. Aynı şekilde 'Şarktaki hâdise'de 'ecnebi-ler' ve 'harici güçler'in de işin içinde olduğunu anlatırken kullanılan 'körüklemek' fiili aynı şekilde karikatürlerde de kendine yer bulur.

Söylem ve görsel birlik

Bu yazının konusu olan 26 illüstrasyon, 1930 yılının Temmuz ve Eylül ayları arasında 4 farklı günlük gazetede (Cumhuriyet, Milliyet, Vakit, Akşam) yayımlanmıştır. Sonuç olarak, Türk basını savaş zamanında bir dönem gazetelerin en gözde görsel aracı olan illüstrasyonlardan her biçimiyle yararlanmıştı. Kürtlere yönelik devletin her türlü şiddetini meşru göstermede dönemin gazetelerin söylemdeki birliği illüstrasyonlarda da kendini gösterir. Göstergibilimsel açıdan geniş bir biçimde analiz edilmesi gereken bu illüstrasyonlar, farklı gazeteler olmasına rağmen tek elden çıkmış gibidir.

*Bazen Ağrı'daki savaşıları tanımlamak için 'Celâli' sözcüğü de kullanılır. (8 Ağustos 1930 Cumhuriyet)



03/07/1930/ MİLLİYET GAZETESİ



İrânluların eşkiyaya nasihat ettiklerinin resmidir

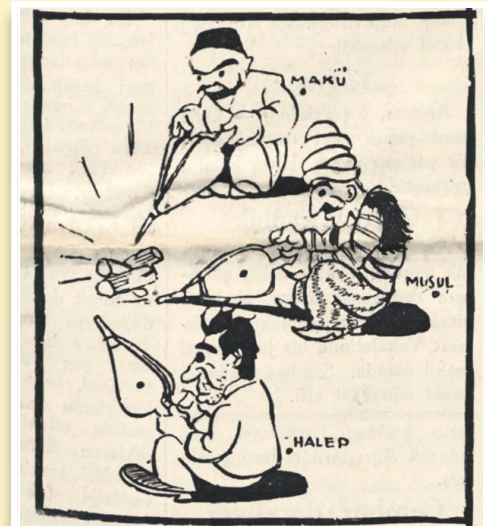
04/07/1930/ VAKİT GAZETESİ



15/09/1930/ MİLLİYET GAZETESİ



13/07/1930/ MİLLİYET GAZETESİ



Ağrı dağındaki fesat ocağımı kimler körüklüyor

09/07/1930/ VAKİT GAZETESİ



13/08/1930/ MİLLİYET GAZETESİ



07/07/1930/ VAKİT GAZETESİ

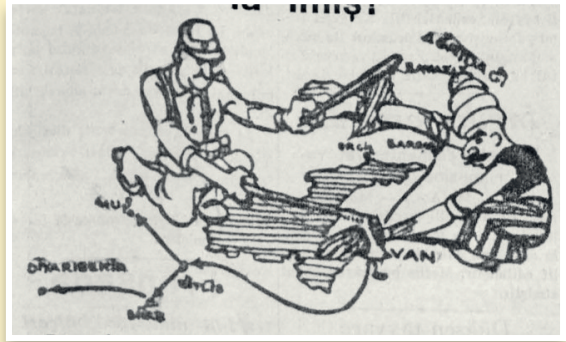


17/07/1930/ VAKİT GAZETESİ

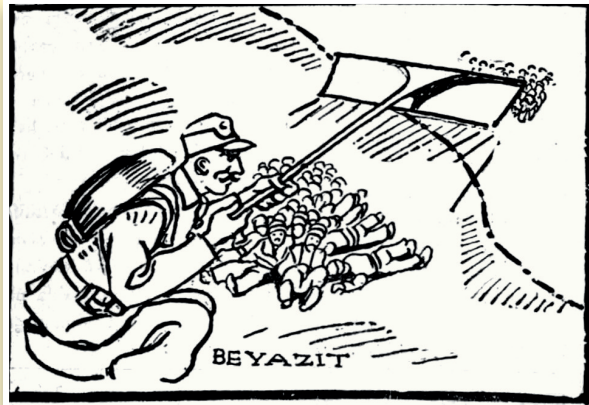
12/07/1930/ MİLLİYET GAZETESİ



15/07/1930/ VAKİT GAZETESİ



18/07/1930/ VAKİT GAZETESİ



Sarktaki tarama hareketimiz nasıl bitti

20/07/1930/ VAKİT GAZETESİ

13/07/1930/ VAKİT GAZETESİ



Ağrı dağı macerasının encamı

'Halen ararsan insan kemiği bulursun'

"Öyle bir zulüm vardı ki, kimse gezebilir miydi? Bir insanın öldürülmesiyle bir tavuğun öldürülmesi arasında bir fark yoktu."

► "Delal, adı gibi delal bir kızdı. Cenazelerin altında delirdi. İskiler'dendi. Ewdilê Hecîgiller'dendi. Milk köyündendiler. Milk ve Kunduk halkını diğer bir çok köy ile beraber oraya yollamışlar. İnsanları öldürürken o zaman o küçük bir kızdı. Korkudan aklını oynattı. Eskiden deli değildi."

► "Köpekler o kadar ceset yemişlerdi ki ayakta gördükleri insanlara da saldırıyorlardı. Ellerinden kaçamazdınız. O kadar güçlenmişlerdi. O derecede insanların sadece kemikleri ayakta bir insanın kemiklerine varıyordu."



Nihad GÜLTEKİN

Ağırî Direnişi üzerinden 94 yıl geçti. Bu direnişin ardında yüz binlerce dram, trajedi ve nice hazin hikâyeler bıraktı. Bu süreçte tanık olan ya da yaşayan her insanın anlattığı hikâye toplumun hafızası olarak kayıtlara geçti. Pierre Nora 'Hafıza Mekanları' adlı kitabında, "Canlı hafıza deniz çekildiğinde kıyıda kalan deniz kabukları gibidir" der. Abdülhakî Çelebi gibi tanıkların anlatımlarının canlı hafıza olarak kayıtlara girmesi, devletin tarih yaklaşımına bir yanıt olarak okunabilir. Resmî tarihin dışındaki alternatif ya da muhalif diyebileceğimiz tarih, hâlâ devlet nezdinde bir 'gerilim'e neden olmaktadır. Bu anlamıyla sözlü tarih çalışmalarında tanıklardan derlediğimiz kişilerin kolektif ve kişisel bilgileri aynı zamanda "derlenmiş hafıza" olarak da tanımlanmaktadır. Bu çalışmalardan tanıklar dönemin sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal gelişimleri, gündelik hayata ilişkin bilgileri görmemizi sağlar. Ağırî Direnişi'nin toplumsal tarihine tanıklık etmiş onlarca Ağırılı ve Erdişli ile hafıza kayıt çalışmaları yapılmıştır. Bu tanıklardan biri olan Abdülhakî Çelebi'nin anlatımlarını bu yazıda inceleyeceğiz. Ancak Çelebi'nin anlatımlarına geçmeden önce Ağırî Direnişi'ne kısaca değinmek gerekir.

Nasıl başladı?

1926-1931 yıllarında Serhad bölgesinin merkezi olan Ağırî Dağı ve çevresinde yaşanan olaylar, Kürtlerin tarihinde Ağırî Dağı Direnişi olarak kayıtlara geçti. Büyük aşiretlerden Sipkan, Celalî, Zilan, Redkiler sürgün edilmek isteniyordu. Ağırî Direnişi, Şêx Seid öncülüğünden gelişen direnişten sonra sürgün edilme kararına karşı bir isyan olarak başladı.

Bu isyanın öncüsü Biroyê Hesikê Têlî ile birlikte onun aile ve akrabalarının sırtını Ağırî Dağı'na vermesinden ve devlete teslim olmayacağıni belirtmesinden sonra alevlendi. Mayıs 1926 tarihinden 1927 yazına kadar bazı savaşçı gruplar, Şêx Seid Ayaklanması'ndan sonra devlete teslim olmayanlar, sürgün kararına karşı çıkan bazı Kürtler ve sürgün yerlerinden kaçanlar yüzlerini Ağırî Dağı'na çevirdi. Böylece Biroyê Hesikê Têlî'nin savaşçı sayısı ve taraftarları artmış oldu. İran devleti sınırları içinde, Ağırî Dağı'na yakın kalan Kürt aşiretleri ise savaşın sonuna kadar direnişçilere yardım ettiler.

Siyasi ve askeri değişimler

1927 yılında Xoybûn Örgütü kuruldu ve İhsan Nuri, paşalık ünvanıyla Ağırî Direnişi'ne savaşçılarla katılma kararı verdi. Bu olay, beraberinde bazı aydınların da katılımını sağlayarak Ağırî Direnişi'nde siyasi ve askeri değişimlere neden olmuştur. Ağırî Cumhuriyeti ve Hükümeti ismi altında savaşın konseyi ve sivil idarelerin kurulması hızlandı. Savaş yürütecek desteler (kuvvetler) bir komutan ve 15-50 savaşçıdan oluşacak şekilde oluşturuldu. Ayrıca Gaziya Welat ve Agirî isiminde gazeteler yayımlandı. Desteler Kars'tan Van Gölü'ne, Çaldıran, Bitlis, Muş, Bingöl ve Erzurum'a yakın yerlere kadar siyasi ve askeri eylem düzenliyorlardı. Zamanla direniş bütün Serhad alanına yayıldı. Agirî Direnişi'nin önderleri farklı şehir ve bölgelerde Xoybûn şubelerini açtı. Ağırî Dağı merkezi dışında Tendürek'te ikinci bir karargah kuruldu. Böylece Bazıdaxa, Bergirî, Erdiş, Geliyê Zilan, Patnos ve diğer alanlar doğrudan buradan yönetilecek duruma geldi.

Direnişçiler ile devlet yöneticileri arasında çıkarılan aftan dolaylı Pira Belek köprüsü yakınlarında resmi görüşmeler, mektuplaşmalar oldu. Ancak di-

renişçilerin siyasi ve hukuki istemleri, devlet yöneticileri tarafından kabul edilmedi. Bu siyasi görüşmelerde devlet heyeti TBMM üyeleri ve Bazıd'deki askeri yetkililer ile direnişçilerin baş konuşmacısı olan Hesikê Têlî Büro arasında sürdürülmüştür. Devletin bu diyaloglar sonucu yaptığı tek şey, bir "af" çıkarmak oldu. 1930 bahar aylarında her iki güç tarafından bir kırılmanın gerçekleşeceği döneme girildi. Mehmed Bey ve Nadir Bey ile Seyid Resul komutasındaki Kürt güçleri, Haziran 1930'da Çaldıran üzerinden gelerek Zilan, Patnos ve Ağırî bölgelerindeki karakollara baskınlar yapıp birçok yerleşim yerini ele geçirdiler. Devlet aynı yılın Haziran ayında Dewrêş Bey'in komutasında ağırlığını Geliyê Zilan alanına verdi. Dewrêş Bey, bu bölgede yaşayan Türk, Acem ve Kürtlerin bir kısmının milis gücüyle birleştirilerek savaşta büyük bir güç olarak katıldı. Gücünü Van Erdiş'e bağlı Geliyê Zilan alanı Eledax ve Tendürek dağının eteklerinde köy ve yaylaların olduğu bir bölgeye yerleştirdi. Buradaki köyler asker ve milis gücüyle çevrildi ve katliam bu köylerdeki insanları öldürmekle başladı. Bu katliam bölge halkı ve direnişçilere bir gözdağı vermek için planlanmıştı. Birebir görüşme yaptığım birçok şahidin anlatımlarından en az 24 köyün (Perexali, Milk, Sarkoy, Birhan, Hesenevval, Eks, Şor, Gomik, Murşit, Şorik, Komir, Çaxirbeg, Xarxus, İnalî v.b) insanların öldürüldüğünü belirtmişlerdi. Dönemin gazeteleri bu köylerdeki katliamla ilgili 15 binden fazla insanın öldürüldüğünü yazar. 1931 yaz ayına kadar Ebexê köylerinde ve Ağırî Dağı etrafındaki köylerde katliamlar devam etti.

Ağırî Direnişi ve Zilan Katliamının daha iyi anlaşılması için tanıkların anlatımları Kürt tarihinde önemli belge niteliği taşır. 1930 yılında 4 yaşında olan Abdülhakî Çelebi o dönemi şöyle anlatıyor:

"Babam bizi oradan aldı, amcamdı, bendim, Mustafa ve Mele Ahmet idik. Biz çocuktuk. Bizi Şarbazar'dan alıp Bunizli köyüne getirdi. Biz ayrılırken akşam vaktiydi. Bizden sonra oraya asker girmiş, köye saldırdılar. Köyün erkeklerini tamamen topladılar. Onları Milk köyüne götürdüler. Köyde erkek kalmamıştı. Bazıları kaçıp kurtuldu. Çocuklar kaçtı. Hepimiz kilisenin yukarısında yer alan bir boğaz vardır, orada saklandık. Baharın suyu gelip oraya doluyordu. Orası oldukça derin ve uzun bir yerdirdi. Bu oda kadar da genişti. Köyün bütün gençleri ile çocukları oradaydık. İnsan dışarıya çıkmazdı kimse onu göremez. Onun altı kendiliğinden düzgündür. Gelip üstümüzde durular da bizi bulamazlardı. Biz oradaydık.

'Ben tek kurtulabildim'

Bütün esirleri öldürdüler, ben tek kurtulabildim. Ben de içlerinden kaçtım. Kaçıp buraya geldim. Arkamdan kurşun sıktılar ta Milk köyünün yamaçlarına kadar. O kurşunlardan kurtulup geldim. Yağmur gibi kurşun yağdırıldılar arkamdan. Ama kurtulup uzaklaştım oradan. Milk köyünden cenazelerin altından sağ kurtulan da çok oldu. O zaman Mistê Ham, o da içlerinden kurtuldu. Tahirê Biro, Sofi Eli, Tahrê Qalê hepsi cenazelerin altında kalmışlardı. Bunlar bizim köylülerimizdir. Bizim köyden kadınları ve çocukları olduğu gibi almışlar. Onları öldürdükten sonra denildiğine göre Erciş'ten bir binici geliyor. Elinde bir kağıtla katliami durdurmalarını istemiye ama iş işten geçmiş. O zaman da asker o emirle beraber çekip gidiyor. Onlar gittikten sonra herkes cenazelerinin getirmeye gitti. Yani bizim köydeki kadınlar erkeklerini almaya gittiler. Öyle bir zulüm vardı ki, kimse gezebilir miydi? Bir insanın öldürülmesiyle bir tavuğun öldürülmesi arasında bir fark yoktu.

Evet, Misto'nun dediğini yapsalardı, bir misli insan kurtulacaktı. Misto, "Dört bir yana kaçalım. Şaşırtalım. Kurtulma şansımız daha fazla olur" demiş ama dinleyen olmamış tabii ki. Cezo, Misto, Heci Silo'nun babası Şükrü (Şükriyê Xalis), sizin Biraheim dedeniz, Şeyh Hüseyin'i biliyorum. Onların orada öldürüldüğünü biliyorum.

Kimseyi bırakmıyorlardı. Ne zulümdü. Arifê Biro'nun oğlu Veli vardı Cergeşin'de. Biz arabamızı bağlamıştık Erşat'a gidiyorduk. Veli'nin elleri bağlıydı. İbrahim Bey vardır. Elinde bir ağaç Veli'yi önüne katmış getiriyordu. Kendisi benim Rihan halamın oğlu oluyordu. Onunla konuşmamız yasaktı. Ya da korkudan konuşamadık. Yanımızdan geçenken kendisi "Dayı, bizi helal edin, bu zalimin eline düştük" dedi. Bir şey diyemedik. Erşat'ı geçirdikten sonra Minewer denen yerin yakınlarında öldürdüler. Gözümüzün önünde akrabalarımız teker teker götürülüyordu. Kimse bir şey yapamıyordu. Kunduk, bir dereydi. Oval bir yamaçtı. Köyde ne kadar canlı varsa insan adına hepsini topladılar. Kadın ve çocuk demeden tümüyle toplayıp öldürdüler. Bir köyde tek fert koymadılar. Hepsini belli yerlere topladılar.

Cenazelerin altında delirdi

Delal, adı gibi delal bir kızdı. Cenazelerin altında delirdi. Bunun üstüne kafayı sıyırdı. İskiler'dendi. Ew-dilê Hecigiller'dendi. Milk köyündendiler. Milk ve Kunduk halkını diğer birçok köy ile beraber oraya yollamışlar. İnsanları öldürürken o zaman o küçük bir kızdı. Korkudan aklını oynattı. Eskiden deli değildi.

Bunun dışında cesetler öldürüldükleri yerde o kadar kaldılar ki kokusundan dereye giremezsiniz. Köpekler o kadar ceset yemişlerdi ki ayakta gördükleri insanlar da saldırmıyorlardı. Ellerinden kaçamazdınız, o kadar güçlenmişlerdi. O derede insanların sadece kemikleri ayakta bir insanın kemirine varıyordu. O kadar çok insan vardı öldürülen. Cesetleri o kadar süngüledikleri halde yine de altından birçok insan kurtuldu. 100-200 kadar insan o cesetlerin al-

tından sağ kurtuldu. Sağ bıraktıkları için değil, artık ölü sayısına yetişemedikleri içindi. Anla ki ne kadar insan öldürüldü orada. Bin, iki bin kemik işi değildi yani. Bazıları da onların altında ezilmişti. Kurşun değmemiş ama ölmüşlerdi. Boğulmuşlardı cesetlerin altında.

Jandarma orada kafasına sıkı

Biz dereden gelirken dere harabe olmuş, içindekiler ya öldürülmüş ya da sürülmüşü başka yerlere. Biz de çıkıp geldik. Dere yaşanacak bir yer olmaktan çıkmıştı. Mistoyê Eli vardır hani. Misto oğlu Ahmed'i sırtına almıştı. Beni de boynuna almıştı. Öylece Zilan Deresi'nden Erşat'a kadar geldik. İki Erşat arasına kıl çadırlarımızı kurduk. Bizim köylerimiz çoğunlukla çadırlarını getirmişlerdi. Çadırlarımız vardı Şarbazar'da. Köyde 100 koyunu olanın bir şeyi kalmamıştı. Kimse geçinemiyordu artık. Artık Erşat'taydık.

Simo, bir sabah erkenden dedemin çadırının kapısına geldi. Dedeme ne dedi biliyorum, dedem ona; "Ulan, eşeğin oğlu, kalk git buradan. Sıddık senin peşinde. Bulursa seni öldürür" dedi.

Sıddık kime yönelse kesin öldürüyordu. Devletin en sadık milisiydi. "Git iyi bir yerde saklan. Buralarda dolaşma". Allahın emri, biraz yamaçtan yukarı çıktık. Tam o sırada Sıddık ve üç jandarma aşağıdan göründü. Simo'yu da gördüler tabii ki. Bir harabede biraz ot vardı. Simo kaçtı o otların içinde saklandı. Orada oturdu. Gidip Simo'yu oradan çıkarıp getirdiler. Ehemdê Elo'nun kıl çadırının önüne getirdiler. Bir sürü insanın önünde. Çoluk çocuk bir sürü insan vardı. Jandarma orada kafasına sıkı. Bir kurşun yayığı deldi. O sırada Dewrêşê Elo'nun hanımı Bêzar da o yayıkta ayan yayıyordu. Ayan yayıktan fıskırdı. Besê'nin yüzüne geldi. Simo ise çığlık çığığa sol tarafa Ahmet Dede'nin kazanının içine düştü. Kanı sol kolunun altında bir fiskiye gibi kazanın içine aktı. Biz çocuklar da öylece izliyorduk. Kadın ve çocuklar çığlık içindeydik. Daha sonra Sıddık gidip Simo'nun evini yağmaladı. Olduğu gibi kendi evine taşıdı. Bekir, Haco ve daha bir sürü insan; Sıddık jandarmaları getiriyor, onları gösteriyordu. Jandarmalar da çoğunu alıp götürüp Aşe Dawudan denen yerde onları öldürüp geliyordu. Cewer Efendi'nin oğlu da birçok insanı öldürttü. Mele Davut'u Sarkoy'da ormanda yakaladılar. İdris kafasını tekmeleme tekmeleme orada öldürdü onu da.

Bir şey yoktu yemek için

Şarbazar'ın içinde kimse öldürülmedi. Yalnız Hesenewdal'ın aşağısından başladılar. Kömür köyünde Newala Fedê'de millet çok öldürüldü. Şarbazar köyünden Mele Osman ile Mele Reşit Hesenewdal köyünün yakınlarında eski karakolun altında öldürüldüler. Orada da çok insan öldürüldü. Yasaklar kalktıktan sonra da orada bir çok kemik vardı. Orada da Newala Fedê'de de vardı. Cenazeler olduğu gibi öylece kaldı. Bazıları olduğu yerde çürüdü. Bazılarını da köpekler yedi. Aylar, kurtlar tilkiler yediler. O kemikler bu zamana kadar dışarıda

kaldı. Halen ararsan insan kemiği bulman mümkündür oralarda. Ama birçok insan öldürüldü. Aklına gelen isimleri sayayım size. Cezoyê Evdile, Yusuf Dede'nin Kisko, Şukriyê Qaso, Şeyh Hüseyin ve Şeyh Sultan, İbrahim Dede ile tahminime göre Mihe-medê Hiso da öldürüldü. Tabii bunlar benim şu an aklıma gelenler. Daha çok insan öldürüldü. Ah-med'in babası Tahir'in bir kardeşi de öldürüldü.

Kimse yemeye ekmek bulamıyordu. Bir şey yoktu yemek için. Çalışmak da yoktu. İş yoktu çünkü. Hayvan kalmadı kimsede. Hepsine bir şekilde el konuldu. Çift için öküz gerekiyordu yoktu. İnsanlar o yokluk içinde açlık felaketi de yaşıyordu. Hiç rahat bir dönem değil. Ekmek yoktu, bulunmuyordu. Benim dedem Van'a gidip bir torba un getirirdi. Ben annem ve babamdı. Başka kimsemiz yoktu. Biz dedemlere giderdik. Yatıya kadar orada kalır öyle dönerdik.

Kimse derdini anlatamıyordu bile

Belki bin kereden fazla fes için dayak yemişizdir. Ne zaman gelirlerse el atıp ya fesimizi kafamızdan çıkarıyorlardı ya da koynumuzdan çıkarıyorlardı. Kimin kafasında bulurlarsa onu bir güzel dövüyorlardı. Sonra fesi yırtıp kullanılmaz hale getirip atıyorlardı. Jandarma birine sormuş, "bu nedir?" Şöyle demiş. "Teliktir, telistir, ristir." Evet... Türkçe bilmiyorlardı ki dertlerini de anlatınsınlar. O kadar jandarma zulmü vardı, kimse derdini anlatamıyordu bile. Dil bilmemek de zordur.

Bari son bir defa karnımızı doyurun

Adil vardır hani. Şöyle anlattı o da; "Biz Şor köyünün altındaki derede idik. Orada toplanmıştık ki İran'a göçecektik. Akşam toplantıda şöyle bir karar alındı. Çocuklar bırakılacak, sadece kadınlar alınacak, yola çocuklar olmadan çıkılacak. Çünkü çocukların yolda bize ayak bağı olacağı hesaplanıyordu. "Çocuklar o yolu kaldıramazlar, burada kalsınlar" deniyordu. "Çocukları götüremeyiz. Onlara burada ne olursa olsun. Yapacak bir şey yok. Yalnız kadınlar gidebilir." Kızım Muhibet konuşmaları yan uykuda dinliyor. İhtiyar hepsini. Sabah kalktık. Kendimize biraz mirtoxe (unun yağda kavrulması) yaptık. Şöyle dedi; "Anne bizi iyice doyurun. Biz bir daha sizi göremeyeceğiz nasıl olsa. Bari son bir defa karnımızı doyurun." O öyle konuştuğu zaman Beko, "Kesinlikle gitmiyoruz!" diyerek kararını değiştirdi. Diğerleri gitmişler. Beko çocuklarını almış Hamur'a götürmüş, oradan öteye gitmemişti. Ya?! Çocuğum, öyle dağıldık, öyle dağıldık ki!"

Kaynak:

* Abdalbaki Çelebi ile ailesinin yaptığı söyleşi- Berham Mirzo, Erdiş 2009

* Abdalbaki Çelebi ile yaptığım söyleşi-18.01.2014

Diyadin



► "Cenazeler olduğu gibi öylece kaldı. Bazıları olduğu yerde çürüdü. Bazılarını da köpekler yedi. Aylar, kurtlar, tilkiler yedi. O kemikler bu zamana kadar dışarıda kaldı. Halen ararsan insan kemiği bulman mümkündür oralarda. Ama birçok insan öldürüldü."

Nadir Bey

► Şeyh Said isyanı sonrası Kürtlerin etkisizleştirilip iradesizleştirilmesi için, Şark İslahat Planı ve birçok politika yürürlüğe konuldu. Bu planda yer alan hususlardan biri de mecburi iskandı. Planla Wan ve Bazîd vilayetlerinden 70 aile sürgüne gönderildi. Bu ailelerden biri de Hüseyin Paşa (Nadir Bey'in babası) ailesiydi.

► Sürgün edilenler, 1927 baharında Kayseri'den Suriye'ye firar etti. Heleb'e ulaşınca da Xoybûn cemiyetine üye oldular. Ardından Ağrı isyanı için yola çıktılar. Meşakkatli bir yolculuktan sonra Nadir Bey ve bir grup arkadaşı, Ağrı'ya Biroyê Heskê Têlî, Şêx Abdulqadir ve İhsan Nuri Bey'in olduğu direniş merkezine vardı.

Nadir Bey; Haydaran aşireti reisi Hamidiye Alayları komutanı Mirliwa Hüseyin Paşa'nın oğludur. 1906 yılında Hüseyin Paşa'nın adamları ile kuzeni Emin Paşa'nın adamları arasında vuku bulan, Şerê Gameşwanê olarak bilinen ve onlarca kişinin öldüğü kavgada doğdu. Henüz 7-8 yaşlarındayken, 1. Emperyalist Paylaşım Savaşı ve o savaşa gerçekleşen Ermeni katliamı, Ruslar ve Ermenilerle savaş ve Rus işgalini Kürtlerin asimilasyonu için fırsata çevirmeyi düşünen İttihatçıların da gizliden desteklediği Patnos'tan Adıyaman'a kadar süren sözde Rus işgalinden kaçış, gerçekte ise büyük Kürt tehciri ve tehcirin neden olduğu kıtlık-açlık ve salgın hastalıklarla gelen kitlesel ölümlerin de tanığı oldu.

Bu tehirden ancak 1917 Bolşevik İhtilali sonrası Rusya'nın savaştan çekilmesiyle 1918'de Adıyaman'dan Patnos'a büyük kayıp ve yıkımlarla döndüler. Din kardeşliği temelinde müttefik oldukları İttihatçılarla, Erzurum, Sivas kongreleri, Amasya Tamimi, Büyük Millet Meclisinin ilanı, Osmanlı Ermeni savaşı gibi süreçleri gördü. O süreçlerde Kürtlere her türlü haklarının verileceğinin vaat edilmesinden, ret, inkar ve sürgüne evrilen süreçlerin tanığı oldu. 1. Meclis'in lağıvı ve Lozan Antlaşmasıyla İttihatçıların maskeleri düşüp, ırkçı ve tekçi gerçek kimlikleri ortaya çıktıktan sonra, bu anlayışa karşı bir direniş örgütlemeye çalışan Cibranlı Halit Bey ve Şeyh Said'in Hüseyin Paşa'ya gönderdiği mektupları Hüseyin Paşa'ya Nadir Bey okuyordu. Paşa'nın o mektupları yorumlamasına, o konuda rusîpiler ve önemli şahsiyetlerle toplantılarına henüz 17-18 yaşlarındayken tanıklık etti. Sonrasında 1924 sonbaharında Halit Bey'in tutuklu olarak Patnos ve Adilcevaz'dan Bitlis'e götürülmesine avdayken şahit olacak ve onu izleyen birkaç ay sonra da 1925 Şubatında Şeyh Said isyanının plansız, zamansız ve hazırlıksız patlak vermesi ve büyük katliamlar ve idamlarla bastırılmasını görecekti. Çok zeki, cesur ve gerçek bir lider ve eylemci bir kişiliğe sahip olan Nadir Bey, tüm bu yaşananları bilince çıkarıp anlamlandırabilen bir kapasiteye sahipti. O yalnızca İttihatçı Kemalistlerin entrikalarını değil, Kürtlerin de yetersizlik ve öngörüsüzlüklerini görebiliyordu.

70 aile sürgüne yollandı

Şeyh Said isyanı sonrası İttihatçıların savaş yılları nedeniyle uygulayamadıkları, erteledikleri planlarını Kemalistler uygulamaya soktu. Şiddetle bastırılan isyandan sonra, sıra tam anlamıyla Kürtleri kültürel soy-

kırımla asimile etmeyi hedefleyen Şark İslahat Planı'nın uygulanmasına geldi. Bu planla, Kürtlerin etkisizleştirilip iradesizleştirilmesi ve asimilasyonu için yapılması gereken oldukça detaylı pek çok ırkçı yaptırım ve politikalar yürürlüğe konuldu. Bu planda yer alan hususlardan biri de mecburi iskandı. Planla Wan ve Bazîd vilayetlerinden 70 aile sürgüne gönderildi. Bu ailelerden biri de Hüseyin Paşa ailesiydi.



Kemal SÜPHANDAĞ

1926 Mart ayında kar kış koşullarında memleketlerinden binlerce kilometre uzaklıkta çeşitli kentlere gönderildiler. Her birini bir yere... Hatta aynı aileye mensup kişileri bile birbirlerinden ayrı yerlere iskan ettiler. Mesela Hüseyin Paşa'yı Antalya'ya, Nadir Bey'i Kayseri'ye, Hüseyin Paşa'nın torunu Süleyman Bey'i Aksaray'a sürdüler. Şüphesiz bu büyük bir zulümdü. Daha sonra Hüseyin Paşa'nın müracaatıyla O'nu Konya'ya, iskan edilen Afî ve Abdullah Bey'i Aksaray'a, iskan edilen torunu Süleyman Bey'i ve Aydın'a iskan edilen Mehmet Bey'i de Kayseri'ye gönderdiler. Balıkesir'e iskan edilen oğlu Salih'in Kayseri'ye iskan talebi ise reddedildi. Bu zulme, bu ihanete, bu haksızlığa ve bu utanca katlanmaları mümkün değildi.

Önce silahlarını temin ettiler, sonra atlarını... Sürgünlerinden bir yıl sonra 1927 baharında Kayseri'den hep beraber Suriye'ye firar ettiler. Yanlarında Hacı Musa Bey de vardı. 13 günde Nadir Bey'in dayıları Çerkez Şaban ve Ramazan'ın rehberliğinde, Maraş üzeri 13 günde Halep'e vardı. Hemen Xoybûn cemiyetine üye oldular. Beyrut'ta Kamuran Bedirhan Bey'le birlikte Fransız müstemleke komutanıyla görüşüp tekrar Halep'e döndüler. Oradan da Barzan bölgesine geçtiler. İngilizler bu bölgeden Ağrı'ya geçmelerine izin vermedi. Hüseyin Paşa, daha sonra Xoybûn'un tahsis ettiği bir jiple tekrar oğlu Abdullah ve Yeğeni Ahmet'le Barzan'a geçti. Mehmet, Nadir, Usiv, Afî ve Süleyman ise Mardin üzerinden Ağrı'ya doğru yola çıktılar. Pek çok yerde jandarma ve Kürt milisleriyle çatışarak Muş'a kadar gittiler.

Leter köyünde köy muhtarı onlara aflarının çıktığını söyler. Bunun üzerine köy muhtarı ile birlikte Nadir ve Mehmet Beyler Ahlat'a belediye başkanı ile görüşmeye giderler. Ahlat'ta belediye başkanın tepkisiyle ihanete uğradıklarını görüp Patnos'a doğru giderler. Her yerde peşlerinde milisler, asker takibatı... Bin bir güçle Hostekar'a, Lezgin Ağa'nın köyüne giderler. O köyde kendilerini takip eden askerlerden kardeşle-



Nadir Bey,
Kayseri Cezaevi'ndeyken...

rinin Süphandağ'ında şehit edildiğini öğrenirler. Askerler sofradakilere onlar olduğunun farkında değildir. Onlar da bu konuda renk vermez. Aynı askerler Hüseyin Paşa ile oğlu Abdullah ve yeğeni Ahmet'in de Barzan'da öldürüldüklerini söyler.

Kayseri ve Halep'ten Ağrı'ya...

Birlikte yola çıktıkları kardeş ve yeğenlerinden yalnızca ikisinin kaldığını, hepsinin daha çok ihanetçilerce öldürüldüklerinin acısını içlerine atarak bin bir güçle Halep'e; Biroyê Heskê Têlî, Şeyh Abdulqadir ve İhsan Nuri Bey'in olduğu direniş merkezine varırlar. Orada bulunan Haydaranlı 15-20 kadar firarıyla Usiv Evdal Ağa'nın köyüne geçip, Qotil deresi, Patnos, Erciş, Aşağa, Zilan deresi, Begirî'de şubeler açarak örgütlenme çalışmalarına başlarlar. Onların katlımlı ile Ağrı direnişi oldukça genişler. İran sınırından Malazgirt'e kadar yayılır.

Birkaç aylık çalışmadan sonra Patnos'un Sarısu mıntıkasına geçen Nadir Bey, orada kardeşlerinin öldürülmesiyle ilişkili milisler yönelir. Bir köyde yakaladığı milisin ağzına tüfeği dayayarak ateş eder. Öldüğünü sanıp oradan uzaklaşır, fakat milis ölmemiştir. Ağzından aldığı kurşunun izleri, ölünceye kadar o şahsın suratında ihanetinin nişanesi olarak kalır. Bu mıntıkada, Aşağa ve Begirî'de (Çaldıran ve Muradiye) çok sayıda çatışma olur, pek çok asker öldürülür. 1929 yılı bu şekilde geçer. Ama asil önemlisi devlet de, direnişçiler de 1930 yılına büyük beklentilerle girerler. Direniş merkezi, tüm bölgeleri kapsayacak şekilde bir harekât planı hazırlar.

1930 Haziranı'nda İsa Begê Qotî'nin desteklediği askeri güçler, Şeyh Abdulkadir'in köyü Ortîl'e saldırırlar. Bu saldırıda Nadir Bey mahiyetindekilerle yardımlarına gidip onları askerlerden kurtarırlar. Büyük çatışmalardan sonra çok kayıp veren askeri güçler geri çekilmek zorunda kalır. Bu olaydan sonra 19 Haziran 1930'da Nadir ve Mehmet Beyler ile kuzenleri Emin Paşa'nın çocukları ve Seyit Resul'un komutasındaki yaklaşık 200 kişiden oluşan bir güç, Aşağa ve Begirî'den girerek direnişi başlatır. Oralardaki karakolları basıp Zilan deresine varırlar. Zilan deresindeki karakol baskınında karakoldaki askerler öldürülür.

Ordan Çakırbey karakoluna yönelen direnişçiler, o karakoldaki askerleri de imha ederler. Bu karakolların yardımına gelen bir jandarma taburunu esir alan direnişçiler, buradan Erciş merkeze yönelirler. Erciş kuşatmasında genelkurmay arşivlerinde de belirtildiği gibi devlet güçlerinin kayıpları oldukça fazla olur. Direnişçiler burada bir uçak da düşürürler. Daha sonra gölden gelen yardımcı ve takviyeler nedeniyle Erciş'ten Patnos'a doğru giderler. Patnos'ta da büyük çatışmalar olur. Genelkurmay belgelerinde, buradaki çatışmalarda 6 askerin öldürüldüğü iki subay ile iki ünlü milisin esir alındığı belirtilmektedir. Daha sonra Dedeli nahiyesine doğru çekilirlerken Xirindas köyünde kendilerini takip eden bir uçağı düşürürler. İki pilot ölür.

Zilan'da büyük bir katliam yapıldı

Genelkurmay arşivlerinde, düşen uçakta ölen pilotların anısına Patnos'ta bir hava şehitleri anıtının yapılacağı belirtilmektedir. Bu anıt Patnos'a yapılır, 1948'de Patnos'tan Ağrı merkezine taşınır.

Bu eylemlerle telaşlanan devlet, büyük askeri sevkıyatlar yaparak ve sivilere yönelerek, onların direnişçilerden yana tutum almasına engel olmaya çalışır. Umum Müfettişliğe yapılan açıklamada "eşkiyaya" yardım eden köylerin şiddetle cezalandırılacağı beyan edilmiştir. Genelkurmay da "Türk süngüsünün gücü gösterilmelidir" açıklaması yapmıştır. Çok geçmeden 1-13 Temmuz günlerinde Zilan'da sivil halka karşı büyük bir katliam gerçekleştirilir. Direnişçiler de artık savaştan çok, çocuklarının canını kurtarma telaşına düşer. Bu şartlar altında Nadir Bey, Mehmet Bey ve Emin Paşa'nın oğlu Burhan Bey, maiyetindekilerle birlikte bölgeden İran'a, İran'dan Ağrı'ya geçer. Patnos'tan Ağrı'ya geçişte Keskoşların saldırısına uğrayan pek çok direnişçi ölür.

Öte yandan Türkiye, Sovyet Rusyası'nın aracılığıyla İran'la yaptığı görüşmelerden sonuç almış, İran da Kürtlere karşı tutumunu değiştirmiştir. Kalışık ve kaypaklığı geleneksel politika olarak sürdüren İran, Türkiye'den kopardığı bazı tavizler karşılığında Ağrı Dağı'nın tümünü Türkiye'ye bırakmayı kabul eder. Türkiye, Ağrı Dağı'nı çepçevre 40 bin kişilik bir güçle kuşatır. İhsan Nuri, o günlerde Nadir Bey'in eylemlerinden, Ağrı'da mahsur kalan çocuk, kadın, yaşlı binlerce sivil yiyecek temini için fedakârlıklarından övgüyle söz etmektedir. Günlerce 200 kadar savaşıyla, 40 bin kişilik bir askeri güç ve havadan karadan ağır bombardıman altında süren bir mücadeleden sonra bir gece binlerce can kaybıyla sonuçlanan bir çatışmayla askeri kuşatmayı yarıp kendilerini İran'a atarlar.

Zerif Hanım'ın dilinden İran günleri

Nadir Bey'i önce Tebriz'e gönderirler. Mehmet Bey'i Şeyh Abdulkadir'i ve İhsan Nuri'yi de Tahrana'... Daha sonra Nadir Bey'i de Tahrana'da Xiyamane Nasiriye'de (Nasiriye Caddesinde) maliyeye ait bir binada ikamete tabi tutarlar. İran'ki yaşamalarını eşi Zerif Hanım'dan dinleyelim:

"Göz hapsindeydik. Sürekli bir polis bizi gözetliyordu. Nereye gitsek, o da bizimle geliyordu. Orada bir kızımız oldu, adını Perihan Huma koyduk. Perihan henüz kırk günlük iken bir akşam Nadir, çok neşeli bir şekilde eve geldi. Kısa bir süre evde kaldıktan sonra çizmelerini giydi, nereye gideceğini de söylemeden çıktı gitti. Ben de bu gidişinin, normal bir ziyaret ya da gezinti olabileceğini düşünürüm, nedenini sormadım. O gece gelmedi. Sabahleyin polisler gelip beni karakola götürdüler. Nadir'in kaçtığını söylediler. Nereye gittiği, neden firar ettiği konusunda ifademiz aldılar. Tabii ben nereye, neden gittiğini bilmiyordum. Beş gün beni burada tutular. Beşinci gün karakolda müthiş bir gürültü koptu.

Alkışlar, sevinç çığlıkları duydum. Nadir'in yakalanmasının sevinç gösterileriydi bunlar. Nadir getirildi. Emniyet müdürü büyük bir hiddetle üzerine yürüdü. 'Biz sizi aç açta mı bıraktık' diyerek küfretti. Nadir, 'Siz beni hapsedebilir hatta idam edebilirsiniz ama küfredemezsiniz deyip müdürün suratına bir yumruk patlattı. Bunun üzerine gözümün önünde Nadir'i linç edercesine dövdüler. Kollarından ve ayaklarından tutmuş, kaldırıp kaldırıp yere çakıyorlardı. Ağzı burnu kan içinde, kendinden geçip bayılıncaya kadar bu durum devam etti.

Ben de, 'Şah'a ve oradakilere bu yaptıklarından dolayı küfrediyordum. Elimden başka da bir şey gelmiyordu. Daha sonra Nadir'i Qesr-i Qecer Cezaevi'ne hapsedtiler. Nadir yaklaşık 6 yıl bu hapishanede tutuklu kaldı."

Nadir Bey, bu olayı şöyle anlatıyordu: 'Bizim Ağrı'dan çıkarılışımızı bir türlü hazmedemiyordum. Bu kadar bedel, bu kadar vahşet ve imhaya karşılık, burada eli kolu bağlı bir şekilde yaşamamızı gururuma yediremiyordum. Burada rahat oluşumuz beni memnun etmek şöyle dursun, aksine çok rahatsız ediyordu. Zilan'da binlerce masum insanın katli, Ağrı'da aç, susuz ve acı dolu yaşamımız, gözlerimizin önünde aklıktan, susuzluktan ölen insanlar, kuşatmayı yarıp Ağrı Dağı'ndan çıktığımız geceki vahşet, anarın çaresizlik içinde, küçük çocuklarını da uçurumlardan aşağı atmaya mecbur kalışları hep gözümün önündeydi. Öte yandan suçsuz bir şekilde memleketimizden Kayseri'ye sürülüşümüz, orada kimesesiz ve ne halde olduklarını bilmediğimiz eşlerimiz, küçük çocuklarımız, yaşlı analarımız ve en önemlisi ideallerimiz, bütün bunlar beynimi kemiriyordu. Tekrar yeni bir organizasyon, yeniden ve daha deneyimli kadrolarla, her şey baştan başlamak düşüncesi beynimde her gün biraz daha pekişiyordu. En sonunda kararımı verdim. Buradan kaçıp Rusya'ya geçecektim. Oradan tekrar Ağrı'ya geçip, yeniden yeni bir direniş örgütleyecektim. Bu düşüncemi yanımdaki Témur'a anlattım. Témur da kabul etti ama başaramadılar. Yakalandılar. Onları Tahrana'ya götürdüler.

Tahrana'da önce 6 ay bir hücrede kaldım. Hücre'de bunalıma girdim, intiharı düşündüm. Bir gün gardiyana çağırıp tırnaklarımın çok uzadığını, bir jilet getirmesini istedim. Durumdan şüphelenen gardiyan derunisi, orada tutuklu olan bir Sovyet istihbaratçısına iletmiş, niyetimin iyi olmadığını sezen bu siyasi tutuklu gelip benimle sohbet etti. 'Büyük davaların insanları böyle şeyler düşünmemelidirler. Senin düşündüğün korkaklıktır. Cesur olmalısın, her türlü zor koşullarda direnmelisin' dedi.

Bu sohbet bana büyük bir moral verdi. Hücre yaşamımızın 6. ayında bizi Qasrı Qecer Cezaevi'ne götürdüler. Ferzede Bey de oradaydı. Cezaevinde yanımda vefat etti. Hapishanede yaklaşık 6 yıl kaldım. Bu süre içinde Fransızca ve Farsçayı çok iyi, Arapçayı da orta derecede öğrendim. Bütün zamanımı okumakla geçirdim. O sıralarda yayında olan pek çok klasiği orijinallerinden okudum. Fars edebiyatını, Sadi'yi, Ömer Hayyamı ve daha pek çok yazarı burada okudum. 1937 yılında hapishaneden çıktım. Ama göz hapsimiz devam ediyordu. Gazete almamız bile yasaktı. Bir gün eşimi bakkaldan başka bir şey alma bahanesiyle, gazete almaya gönderdim. Gazeteyi getirdi, gazetede Atatürk'ün ölüm haberi veriliyordu.

1938'da Hatay meselesinden dolayı, Fransa ile Türkiye arasında varılan anlaşmayla yüz elliliklere af çıkarıldı. Biz de af kapsamına aldılar. Çıkan bu aftan yararlanarak, Türkiye'ye dönmeyi talep ettik. Talebimiz olumlu görüldü. 1939 yılında Türkiye'ye dönüş için yola koyulduk. Tekrar 12 yıl önce firar et-



Nadir Bey ve çocuklar

► Yaklaşık 22 yıl memleketlerinden uzak yaşayan Nadir Bey ve ailesi, 1948'de çıkarılan bir af'a geri dönebildi. Nadir Bey hayatı boyunca haktan, hukuktan ve adaletten ayrılmadı. Kürt halkının en önemli probleminin cehalet ve onun sonucu olarak aşiretçilik olduğunu düşünüp, yaşamı boyunca cehalete ve aşiretçiliğe karşı mücadele etti.

tığımız Kayseri'ye geri gönderdiler."

İran'da ilk kızı Perihan doğduktan hemen sonra tutuklanan Nadir Bey, Kayseri'de de 2. kızı Leyla doğduktan kısa bir süre sonra 1942'de tutuklanır. Tutuklanmanın gerekçesi, Ağrı İsyanı'nda Süphan Dağı'ndaki bir çatışmada 2 askerin Nadir Bey tarafından öldürüldüğüdür.

Savcı iddianamede söz konusu iki askerin Nadir Bey tarafından öldürüldüğüne iddia etmektedir. Affa rağmen Nadir Bey idamla yargılanır. Mahkeme şöyle konuşur; "Benim Ağrı İsyanına katıldığım ve pek çok çatışmada yer aldığım herkesin malumudur. Ama bu olayların hiçbirinde ben tek başıma değildim. Şüphesiz pek çok çatışmada, pek çok direnişçi ve asker öldürüldü. Öldürülenlerin kimlerin silahından çıkan kurşunla öldüğünü ne ben ne de bir başkası bilebilir."

Daha sonra bu davadan ceza alan Nadir Bey, Bitlis, İstanbul ve Kayseri'de 5 yıla yakın bir süre tutuklu kaldıktan sonra cezaevinden çıkar.

'Nadir Bey parti üyesiydi'

Yaklaşık 22 yıl memleketinden uzak yaşayan bu aile, 1948'de çıkarılan bir af'a geri dönebildi.

Nadir Bey hayatı boyunca haktan, hukuktan ve adaletten ayrılmadı. Dürüstlüğü ve adaletiyle tüm halkın büyük sevgi ve saygısını kazandı. Kürt halkının en önemli probleminin cehalet ve onun sonucu olarak aşiretçilik olduğunu düşünüp, yaşamı boyunca cehalete ve aşiretçiliğe karşı mücadele etti. Çok kültürlüydü, Fransızca ve Farsçayı çok iyi biliyordu. Kürt tarihinin adeta canlı bir tanığıydı. Ne yazık ki 12 Eylül müdahalesinden sonra tüm anıları ve kitapları yok oldu. Günlük yaşamında son derece disiplinli, dinamik bir insandı. Tam bir asker gibi yaşıyordu. Hep bir şeyler yapacakmış gibi atik, tetikte ve hareketliydi. Tembelleğe, pısrıklığa ve cehalete düşmandı. 1965'te kurulan Türkiye Kürdistan'ı Demokrat Partisi'ne üye olgunu, ben oğlu olduğum halde ölümünden sonra rahmetli Mele Abdullah Varlı'dan öğrendim. Mele Haydar; "Nadir Bey, parti üyesiydi, üyelik aidatı da 2,5 liraydı. Her ay sonunda dolmuşla bizzat kendisi Erciş'e gelir aidatını öder, giderdi. Aidatını hiç aksatmadı" diyordu.

Nadir Bey, 1985 Kasım'ında Patnos'ta vefat etti.

Zilan Katliamı: Kürt jenosidinin doksanıncı yılı

İki yıl önce yaşamını yitiren Zilan Katliamı'nın tanığı Şebab Kandemir, "15 binden fazla kadın, çocuk ve yaşlı birbirlerine bağlanarak mitralyöz ateşine tutuldular. Hamile kadınların karınlarındaki çocuklar süngülendi. Ekinler yakıldı, su kuyularına beton döküldü..." diye anlatıyordu.



Esir alınan Kasım bey ve çocuklar, Ağustos 1930 Erciş'te çekilmiş.

20. yüzyılın ilk Kürt jenosidi Zilan Katliamı'dır. İhsan Nuri'nin belirttiği 4 Temmuz 1930 tarihini beklemeden yaklaşık 15 gün önceden, Haziran ayı ortalarında Zilan vadisinde başlayan Kürt direnişi, korkunç bir jenosit ile sonuçlandı. Dönemin Türk basınına göre, "en az 15 bin insan" öldürüldü. Jenosidi "Ağrı yenilgisinin intikamını kadın ve çocuklardan alan Kemalistler" başlığı ile duyuran Avrupa ve Amerika basını çeşitli rakamlar vermektedir. Bu rakamlar 10 bin ile 45 bin arasında değişmektedir. Failin kendisi, yani devlet ise 90 yıldır jenoside dair arşivini sır gibi saklıyor. Herhangi bir belge açıklamıyor. Lakin mağdurların ve şahitlerin anlattıkları, katliamın boyutlarını gözler önüne seriyor. Onun için bu yazının ana omurgasını mağdur ve şahitlerin anlattıkları oluşturuyor.



Dr. Sedat ULUGANA

Bilinenin aksine Kemalist ordusunun kitle imha silahlarını kullanma tarihi, 1930 yılına kadar uzanır. Direnişçiler Zilan'a çekilirken onları takip eden uçaklar ölüm saçıyor. Yere düşen yangın bombaları, düştüğü yerle birlikte direnişçileri ve onlara iltica etmiş olan sivilleri de yakıp kavuruyordu. Cergeşin (Derimevi) köyünden Eliyê Sertip, Exis (Doluca) köyünden Ozman ve Hêriş köyünden Vahdetin Tulmaç, bu bombardımandan sağ kurtulan şahitlerdi. Nitekim dönemin Cumhuriyet gazetesi bununla gurur duyuyordu: "Harp bu havalide pek müthiş şekilde cereyan etmekte... Şakiler tayyarelerimizin ateş bombalarını altında inlemekte..." Uçaklar sonra direnişçileri geçip Kürt köylerine yöneliyorlardı. Köylere gökten ateş yağdırıyorlardı.

O günleri yaşayan Şahbaz (Şehirpazar) köyünden Ahmet Yıldız; "Gök kızıldı ve bulutlar ağılıyordu. Gözyaşları ise alev alevdi" diyordu. Bu mahşerden her canlı nasibini alıyordu. Genelkurmay raporlarına göre "Kürtler koyun kılığine bürünüyorlar diye davar sürüleri de bombalanıyordu. Bazen de sürülerin üzerine sivri demir parçaları ve iri çiviler atılıyordu" Ondandır bölgede hala iri çivilere "golikkuj" (buzağı öldüren) deniliyor.

Askerler Yekmal ve Arnês iskelelerinden Erciş'e ayak bastıklarında, Erciş Tayyare Taburu'ndan kalan uçakların attıkları bombaların gümbürtüleri duyuluyordu. Zilan'da toplam 80'e yakın köy yakılıp yıkılmıştı (Patnos, Muradiye ve çaldıran sahalarında da 26 köy havadan bombalanmıştı). Zilan vadisinin bütün giriş ve çıkışları tutulmuştu. Tenkil dedikleri "örnek oluşturacak olan katliam"ın bo-

yutları korkunçtu. Milisler bölgeyi avuçlarının içi gibi biliyordu, bölgedeki herkesi isim isim tanıyorlardı. İlk etapta binden fazla Kürt direnişi kurşuna dizilmişti.

Amaçları tek bir canlı sağ bırakmamaktı

Aylardan Temmuz'du. Bazı Kürt köylüleri yaylalara çıkmışlardı, bazı Kürt köylüleri ise sırtla-

rını dağlara dayamış, bekliyordu. İki yıl önce 100 küsür yaşında vefat eden Şebab Kandemir o zamanlar daha çocuktur. Temmuz'un eritici sıcağından alçak damlardaki kil, balçıga dönüşmüştü. O da dama çıkmış, ayakları yarısına kadar kil balçığına batmış, Zilan'a akan asker selini seyrettiğini söylüyordu: "15 binden fazla kadın, çocuk ve yaşlı birbirlerine bağlanarak mitralyöz ateşine tutuldular. Hamile kadınların karınlarındaki çocuklar süngülendi. Ekinler yakıldı, su kuyularına beton döküldü. Çoban köpekleri, subayların kurt köpeklerine boğduruldu." Bunların hepsi jenosit kavramını fazlasıyla karşılıyor. Şebab Kandemir devam ediyordu: "Köyün yanı başındaki ormana sığındık. Kurtuluşumuzu, her şeyin bittiğini sanmıştık ama yanılmıştık. Her şey yeni başlamıştı." Zilan'da tek bir canlı sağ bırakılmayacaktı. Onun için yaylalara çıkmış Kürtler, nüfus sayımı yapılacak diye geri çağırılıyor. Geri dönen Kürtler kurşunlanıyordu.

İki ay önce vefat eden Cergeşin köyünden Übeyit Fidan: "Biz yayladan inerken (Komir köyü civarında) askerler bize kurşun yağdırdı. Güzergâhımız derin bir vadi oldu için kurşunlar bize kadar ulaşıyordu. Fakat Nazê'nin oğlu Salih vuruldu. 4 yaşındaydı. Koşamıyordu, Nazê onu sırtına almıştı. Nazê'nin sırtında vuruldu. Salih öldü. Öldüğü yerde bırakıp kaçtık."

Nazê ise 87 yaşında, 1989'da, sürgünde öldü. Öldüğünde bile hala Salih'i unutmamıştı. Hesenev-dal, Adaxeybê, Milk, Newala Fedê, Newala Kuştiya, Newala Bebo, Çakırbeğ, Keloşka Nesim, Kela Babezenê, Topê Mëran, Mirşûd, Bonizi isimleri, toplu katliamların yapıldığı derin vadilerin isimleridir artık. Onlarca köyün ahalisi bu vadilere toplandı. Beklemelerini söyleyip hemen yamaçlara çıkıyordu, askerler ve mitralyözler ateşleniyordu.

O günlerde daha çocuk olan ve aldığı süngü darbesini hayatı boyunca taşıyan Heyder Özer katliamdan sağ kurtulandan biriydi, annesinin

anlattıklarını şöyle aktarıyordu: "Hepimiz oturduk. Birkaç kız çocuğu beştaş oynuyordu, bazı çocuklar da mendil oyunu oynuyordu, hepsi de şen şakraklı. Tepelere makineleri (mitralyöz) kurdular, yönlerini bize çevirdiler... İnsanların kafatasları vücutlarından kopup havaya uçuyorlardı, sonra da yağmur gibi gökyüzünden üzerimize et parçaları düşüyordu. Çığlıklar kesildikten sonra mitralyözler de durdu. Asker dağa vurup gitti."

Katliamdan sağ kurtulan diğer bir tanık ise Reşit Akmaz'dı: "800, belki de 1000'den fazlaydık. Çocuk, erkek, yaşlı, genç, kadın... Bizi teker teker tahta köprünün üzerinden karşıya geçirdiler. Hiç unutmam, 10 yaşlarında bir erkek çocuk oynaya oynaya güle güle yanımızda yürüyordu. Adaxeybê vadisine geldiğimizde, birden bir ses yükseldi: 'Ateş serbest!' diye. Yağmur gibi üzerimize mermi yağdı. Çığlıklar, Allahu ekberler, kelime-i şehadetler, ağlamalar, inlemeler, bebek sesleri, çocuk ağlamaları birbirine karıştı. Abartısız söylüyorum; insanların beyinleri on metre havaya fırlıyordu. Başlar kopuyordu. Kollar yanlara fırlıyordu. İnsanların üzerindeki elbiseler param parça oluyor; parçalar göğe fırladıktan sonra tekrar yere düşüyorlardı. Kandan insanları ayırt edemedim. Herkes, her yer birden kıpkızıl oldu. Toprak kandan dolayı çamur gibi vıcık vıcık oldu." Zilan, buğday başağına kadar yok edildikten sonra saklananlar da bulundu. Birbirlerine bağlanarak Zilan'dan Erciş'e doğru yola çıkarıldılar.

Çocuklar özellikle öldürülmeliydi

Zilan Katliamı'nın komutası Albay Derviş'teydi. Sağ kurtulan Kürt çocuklarının öldürülmesini özellikle istiyordu. Keza Kürt çocuklarının büyüyüp oç alacaklarını devamlı söylüyordu. Hamile Kürt kadınlarının çocuklarının cinsiyetlerini merak edip duruyordu. Hamile kadınların karınlarını deşebilecek askerlere 40 gün istirahat izni vermeyi vaat ediyordu. Erciş'in Ziyareta Baso köyünden Hüseyin Yıldız, katliam döneminde 7. Kolordu'nun bünyesinde Diyarbakır'da asker olduğunu söylüyordu. 7. Kolordu, başkaldırını bastırmakla görevli 9. Kolordu'ya takviye birlikler gönderir. Bu birliklerin içinde Hüseyin Yıldız da vardır. Hüseyin Yıldız yerli er olduğu için Derviş Bey alayına verilir. Çakırbeğ (Çakırbey) köyünde şahit olduğu insanlık dışı bir öldürme olayını hayatı boyunca unutmadı: "Derviş Bey, 'İçinizde bu kadının karnını deşip piçini çıkaracak gönüllü biri çıksın!' diye bağırdı. Birkaç kez seslendi, askerlerden bir ses çıkmadı. →

Bunun üzerine, 'Bu işi gerçekleştirecek kişiye kırk gün mükâfat izni var' dedi. Bir asker gönüllü olarak çıktı, iki kolundan kısıklarak tutulmuş zavallı kadının karnını süngüyle yarıdı. Kadıncağız hemen öldü. Çocuk yaşıyordu. Derviş Bey, 'Bakın bakalım piç, erkek mi kız mı?' diye sordu. Asker, 'Erkek!' diye cevapladı. Derviş Bey, 'O piçin erkek olduğunu tahmin etmişim' dedi. Asker çocuğu da süngüyle öldürdü."

Bütün bu katliamlara milisler de bizzat iştirak etmişlerdi, Milis süvari kumandanı Gıdıkzade Süleyman Erdinç ve "Ağabey" lakaplı İdris Erdinç, Sidiqê Heso (Siddik Avcı), Feto, Mirzo, Şerifê Telal, Memê Hemze, Şêx Taho, Ali Nazlı, Paketçî Şevket, Helim Hoca, Nalbant Refo, Mustafa Sancak, Mevlut Çavuş, Şewketê Wanî, Silê Lorik ve daha niceleleri... Askerlerle birlikte katliamı gerçekleştirdikten sonra milisler, köylülerin bütün mallarına el koyuyorlardı. Bütün aşiretleri yakından tanıyorlardı. Aileleri ve aralarındaki bağları ayrıntılı bir şekilde Derviş Bey'e anlatıyorlardı. Sağ kurtulanlara da rüşvet için musallat oluyorlardı.

'Cenazeleri üstü üste kule şeklinde yığılırdı'

Zilan'dan getirilen esirler, gündüz şehir camisine kapatılırdı. Akşam oldu mu Örene, Heyderbeg, Êrşat yolu kenarında kurşuna dizilirdi. Cesetler yol kenarlarına sığıyordu artık. Kan akıyordu, yol kenarları kandan simsiyah olmuştu. Daha sonra yeni bir yer bulundu. Aşê Davuda... Mevsim yazdı. Erciş de yemyeşilirdi. Cesetlerden kule yapılır. Kuleler insan teni rengindedir. Xerginli Misto, "Wan Gölü'nün masmavi sahilinden baktığımda iki rengin uyumsuzluğunu çok iyi görebiliyordum" diyordu. Çocukmuş. Aklında kalan tek şey de bu olmuş. Şebab Kandemir de ceset gördükçe annesi gözlerini kapatmış: "Seyid camisinden Êrşat mezarlığına kadar yolun her iki tarafı kurşuna dizilmiş insan cesetleriyle doluydu. Yazın başlarıydı. Kanları toprağın üzerinde simsiyah bir tabaka oluşturmuştu; anem yine gözlerimi kapattı, korkmamam için... Erciş'in büyük camisi (Kara Yusuf Paşa Cami Erciş Depreminde yıkıldı) var, orasını cezaevi olarak kullanıyorlardı. Askerler Geliyê Zilan'daki insanları gündüz getirip bu camiye kapatıyorlardı. Akşam olunca da götürüp öldürüyorlardı. Aşê Davuda'da ve

► Zilan Katliamı'nın komutası Albay Derviş'teydi. Sağ kurtulan Kürt çocuklarının öldürülmesini özellikle istiyordu. Keza Kürt çocuklarının büyüyüp öç alacaklarını devamlı söylüyordu. Hamile Kürt kadınlarının çocuklarının cinsiyetlerini merak edip duruyordu. Hamile kadınların karınlarını deşebilecek askerlere 40 gün istirahat izni vermeyi vaat ediyordu.

Aşê Keşiş'e götürüp öldürüyorlardı. Heyderbeg (Haydarbey) yolu üzerinde öldürüyorlardı. Örene (Wêrane) yolu üzerinde öldürüyorlardı. Yekmal yolu üzerinde öldürüyorlardı. Bu şekilde abartısız günde yüzlerce kişiyi öldürüyorlardı. Esir kabileleri Erciş'e getirildiği zaman benle ailem de içindedik. Êrşat köyüne geldiğimizde bazı evler yakılmıştı. Hala da yanıyorlardı. İşte bu ateşin içine cesetleri atıyordu askerler. Cenazeleri yakıyorlardı."

Gerisini Adilcevazlı Ömer anlatıyordu: "Aşê Davuda (Davutlar değirmeni), Erciş kız yatılı ilköğretim bölge okulunun bulunduğu yerdin, Wan-Erciş yolu üzerinde bulunuyor. En büyük toplu katliamlardan biri de orda yapıldı. Ben o zamanlarda askerlere erzak taşırdım. Birkaç defa Aşê Davuda'da kamp kurmuş olan askerlere erzak götürdüm; kendi gözlerimle gördüm. Cenazeleri üstü üste kule şeklinde yığılırdı. Hiç unutmam, askerler cenazelerin arasına girip güzel kadın ve kızların cesetlerini çıkarıyorlardı. Kızların ve kadınların cenazelerine tecavüz ediyorlardı."

Reşoyê Silo ve Zeyno


Zilan Katliamı'nda ölenlerin yanında, inatla yaşamaya çalışıp, ölenlerin intikamını almaya yemin edenler de vardı. Bunlardan biri de "Dağların piri Reşo" idi. Reşo ismi, halkın sempatisinden dolayı kısaltıldığı Reşit isminden gelir. Babasının ismi de Süleyman'dı. Onun için de Reşê Silo diye anılır. Şeyh Sait İsyani'ndan sonra gündeme gelen 1926 sürgününde Batı Anado-

lu'ya gönderilmek istenmiş, o da dağa çıkmıştı. O günden sonra da bir daha Zilan dağlarından inmedi. Reşoyê Silo, Zilan'daki Çakırbeg karakol baskınına katılan direnişçilerden biriydi. Yöredeki pek çok çatışmalarda Nadir Bey'in yanında yer alan Reşo, Ağrı Dağı'ndaki direniş merkezinin dağılmasıyla birlikte daha çok sınırdaki dağlarda faaliyetlerini sürdürdü. Zilan direnişi vahşi bir katliamla sonuçlanınca, eşi Zeyno'nun esir alınacağına hesap ederek onu da yanına aldı. Reşo ve Zeyno adamlarıyla birlikte 1932 kışına kadar direnir, Zilan bölgesi boşalttığı için Reşo'ya bağlı direnişçiler arasında açlık başlar. Bunun üzerine Reşo birkaç akrabası, Zeyno ve Zeyno'nun iki kardeşini yanına alarak Tendürek Dağı yakınlarındaki Devetaş mevkesine çekilir.

1932 kışında, Reşo'nun Devetaş mağarasında olduğunu duyan asker ve milisler bölgeye operasyon düzenlerler. Reşo'nun silahı tutukluluk yapar ve esir düşer. Askerlerin önüne düşüp mağaraya giderler. O günü milis Şükrü Yardımcı şöyle anlatıyor: "Kumandanımız İbrahim Bey (İbrahim Atilla Karal): 'Söz Reşo, gidelim eşin Zeyno da teslim olsun, size dokunmayacağım.' Reşo önde biz arkada, Zeyno'nun saklandığı Tendürek Dağı'ndaki Devetaş mağarasına gittik. Mağarayı sardığımızda Zeyno bizi fark etti. Bir anda üzerimize kurşun yağdırdı. Reşo dayanmadı; 'Zeyno beni yakaladılar, bundan sonrası fayda etmez, silahını bırak' diye bağırdı. Bunun üzerine Zeyno da: 'Hani sen Emer ailesinin yiğidiydin, ölürüm de teslim olmam diyordun? Ne oldu, neden teslim oldun?' Reşo da; 'Zeyno ben teslim olmadım, tüfeğim bana hainlik etti. Yoksa teslim olmazdım, bensiz mi savaşıcağsın?' Bu sözler üzerine Zeyno mağaradan çıkıp, tüfeğini yere attı. İbrahim Bey sordu: 'Zeyno bak işte seni de, kocanı da yakaladım. Şimdi söyle bakalım ben mi yiğdim yoksa kocan Reşit mi?' Zeyno gülerek: 'Sen Reşit beyin köpeği bile olamazsın. Bizi öldürecekisin biliyorum. Reşit Beyin tüfeğini geri ver, 20 metre uzaklaşalım öyle vur' dedi ve devam etti: 'Emrinde yüzlerce asker ve milis var ve arkanda da koca bir devlet... Reşo'nun da sadece bir tüfeği var. O tüfek de bize hainlik etti' dedi. Daha sonra ikisi de öldürüldü." Sonra Reşo ve Zeyno'nun kesik başlarını öküç heybelerine koydular. Köy köy, kasaba kasaba, şehir şehir dolaştırıldılar.



Erciş'teki savaş pilotu Naim Bürküt'ün arşivinden, esir alınan direnişçiler. (Ağustos 1930)



*Agirî Agirî tu agir bûy
Li nav ketî, serbilind bûy
Li ser Kurûstîan çira bûy
Hilbe Agirî, hilbe Agirî...!*

*Agir dîrejanî ser seran
Ronahî dîreşand her daran
Erdê dîşejanî car caran
Hilbe Agirî, hilbe Agirî...!*

*Nevalên te teji xwîn bû
Xelcele teji cendek bû
Rast e berî agir tu bûy
Hilbe Agirî, hilbe Agirî...!*